

Ulaganje u djecu na ranom uzrastu u Crnoj Gori:

Predlog javne politike

Razvoj u ranom djetinjstvu – presudna faza ljudskog razvoja

Sve je više naučnih dokaza koji potvrđuju važnost razvoja u ranom djetinjstvu (period od začeća do polaska u školu) za kvalitet budućeg života mlađih ljudi i čitavog društva. **Prvih 1000 dana u životu djeteta** predstavljaju najbitniji razvojni period, kada se uspostavljaju najvažnije veze u mozgu i kada je dijete najosjetljivije na podsticaje i brižno staranje. Istraživanja pokazuju da se nejednakosti u učenju i drugim aspektima razvoja djeteta pojavljuju čim se dijete rodi, te da, ukoliko se dovoljno rano na njih ne odgovori, imaju tendenciju da opstaju tokom čitavog života.¹ Pozitivna iskustva tokom prvih formativnih godina života postavljaju temelje za dugoročnu dobrobit djeteta i bolje ishode u smislu obrazovanja, zdravlja, socijalnih vještina i ekonomski produktivnosti, što sve opredjeljuje koliko će jedno društvo biti prosperitetno.² Bezbjedno, brižno i stabilno porodično okruženje predstavlja najvažniji faktor u životu djeteta. Pristupom koji obuhvata cijelokupnu porodicu i u okviru koga se roditeljima, kao i djeci, pruža podrška što je to ranije moguće, programi razvoja u ranom djetinjstvu omogućavaju djetetu optimalno korišćenje prilike za učenje istovremeno osnažujući roditelje.³

Ulaganje u razvoj u ranom djetinjstvu predstavlja ulaganje u najvrjedniji resurs koji svijet ima

Globalno je razvoj u ranom djetinjstvu prepoznat kao **ulaganje u ljudski kapital** koji **ostvaruje najveći uticaj** i donosi višestruke i dalekosežne ekonomski i društvene koristi za pojedince, porodice i društva. Istraživanja pokazuju da su djeca kojoj su dostupne integrisane intervencije, koje se prepoznaju kao presudne za njihov rast i razvoj, u prosjeku uspešnija u svojoj budućoj profesiji i u životu.⁴ Povraćaj na investiciju (engl. skr. ROI) od ulaganja u programe razvoja u ranom djetinjstvu kreće se od 6 do 17 dolara,⁵ što ih čini najefikasnijim načinom optimizacije javnih izdvajanja za zdravstvo, obrazovanje i društvenu uključenost. Programima razvoja u ranom djetinjstvu djeca se pripremaju za školu i pomaže im se da se duže zadrže u obrazovanju, što dovodi do dobiti koje omogućavaju da se njihove buduće porodice izdignu iz siromaštva, čime se podržava i ekonomski razvoj države.⁶

Razvoj u ranom djetinjstvu predstavlja **izrazitu priliku da se prekine međugeneracijski ciklus nejednakosti**. Najveći uticaj i povraćaj ostvaruju ulaganja usmjerena na najranjivije pojedince i porodice u jednom društvu. Stopa povraćaja na ulaganje u rani razvoj djece koja se nalaze u nepovoljnem položaju iznosi 7–13% godišnje, uslijed smanjenja siromaštva

i društvene isključenosti ranjivih grupa. Iako je idealan onaj sistem koji obezbeđuje univerzalni obuhvat intervencijama ranog razvoja djece, suočene s budžetskim ograničenjima, države treba prvo da se usmjere na one koji su najranjiviji.⁷ Međutim, najmanje je vjerovatno da će ranjiva djeca imati pristup i koristi od kvalitetnih usluga razvoja u ranom djetinjstvu.⁸

Napori usmjereni na zagovaranje ulaganja u rani razvoj djece dostigli su svoju istorijsku prekretnicu onog momenta kada su globalni lideri prihvatali rani razvoj kao ciljnu vrijednost u okviru ciljeva održivog razvoja i pozvali vlade da usvoje nacionalne investicione repere za izdvajanja za razvoj u ranom djetinjstvu u visini 1–2% bruto domaćeg proizvoda (BDP). Kao odgovor na tako preuzete globalne obaveze, vlade zemalja iz svih djelova svijeta sve više stavljaju rani razvoj djece u središte svojih razvojnih programa. Podrška holističkom pristupu ranom razvoju je pitanje dječjih prava i ključna odgovornost države.

Neki primjeri kako države ostvaruju ekonomski dobit od ulaganja u rani razvoj:

- **Povećanje produktivnosti na tržištu rada:** Djeca koja su pohađala programe ranog obrazovanja ostvaruju 50 poena više od ostale djece u oblasti čitalačke pismenosti, matematike i prirodnih nauka na PISA testovima i obično ostvaruju veću produktivnost i veće zarade do 25%.⁹
- **Smanjenje javnih izdataka za druge programe:** Ulaganje u dobrobit djece na ranom uzrastu omogućava društvu smanjenje socijalnih izdataka na srednji rok u oblasti zdravstva, smanjenja siromaštva i drugih programa socijalnog staranja, podrške za nezaposlene i programe za smanjenje stope kriminaliteta.¹⁰

Studija „Potencijal dodatnih ulaganja u rani razvoj djece u Crnoj Gori“

Studija „Potencijal ulaganja u rani razvoj djece u Crnoj Gori“, koju je izradio Institut za strateške studije i projekcije (ISSP) u periodu 2019–2020. godine,¹¹ predočava argumentaciju za ulaganje u rani razvoj djece u Crnoj Gori i pokazuje da takvo ulaganje ne predstavlja samo poželjni cilj, već i presudni prioritet za politike i ulaganja Vlade s dalekosežnim prednostima po djecu, porodice i cjelokupno društvo. Analiza se rukovodila globalno preporučenim Okvirom za podsticajnu njegu za razvoj u ranom djetinjstvu, koji su 2018. godine zajednički razradili Svjetska zdravstvena organizacija, UNICEF i Grupacija Svjetske banke, kao podršku za kreatore javnih politika da koordinisano djeluju u pravcu snaženja razvoja

u ranom djetinjstvu.¹² Njime se ulaganje u rani razvoj djece definiše kao opredjeljivanje finansijskih i drugih sredstava putem raznih politika, programa i intervencija s ciljem da se obezbijedi cijeloviti razvoj u ranom djetinjstvu.

Studijom su obuhvaćeni svi izvori javnih izdvajanja, bez težnje da se analiziraju ulaganja privatnog i civilnog sektora, a sadrži i ključne nalaze i preporuke iz tri komplementarne komponente studije kojima se nastoji da se:

- utvrdi trenutni nivo ulaganja u rani razvoj djece putem analize budžeta;
- ispitaju prioritetna ulaganja za Crnu Goru i trošak takozvanog željenog paketa usluga; i
- odredi povraćaj na ulaganja u željeni paket.

Sadašnji nivo izdvajanja za rani razvoj djece

U okviru studije urađena je **budžetska analiza** radi utvrđivanja ukupnih izdvajanja za razvoj u ranom djetinjstvu i nivoa ulaganja u svaku od relevantnih usluga – na osnovu podataka koji postoje u državnom budžetu Crne Gore za 2016. godinu,¹³ kao i u budžetima institucija uključenih u realizaciju usluga za rani razvoj djece. Analizom su obuhvaćeni najveći rashodi u sektoru ranog razvoja djece strukturisano po domenu ili oblasti Okvira za podsticajnu njegu, kojim se promoviše optimalni razvoj za svu djecu na osnovu dobrog zdravlja, odgovarajuće ishrane, prilika za rano učenje, staranja koje odgovara na potrebe djece, kao i sigurnog i bezbjednog okruženja. Analizirane usluge razvrstane su u nekoliko kategorija zavisno od raspoloživih podataka, od usluga za koje su podaci dostupni u državnom budžetu (npr. izdvajanja za predškolsko obrazovanje) do usluga za koje ne postoje podaci, za koje je bilo potrebno uesti određene prepostavke da se omogući izračunavanje ulaganja (kao što je broj dana zdravstvene njegе za novorodenčad). Kratke informacije o tim uslugama i ukupnim izdvajanjima po svakom od domena predstavljene su u narednoj tabeli.

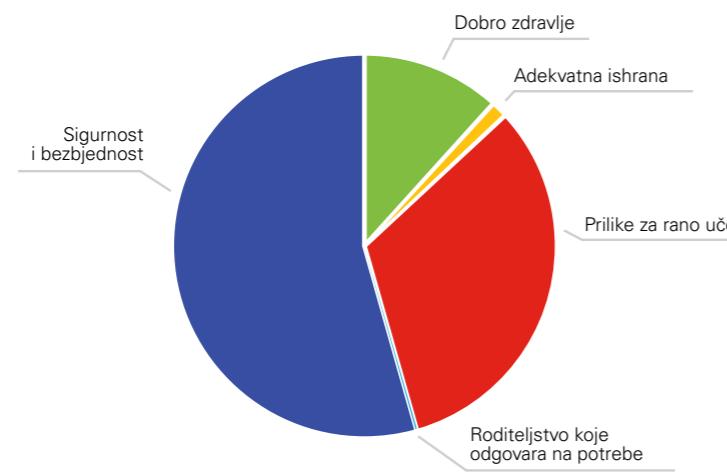

Tabela 1: Uključene usluge i izdvajanja po svakom od domena

Domen	Šta je uključeno	Izdvajanja 2016. godine u milionima EUR
Zdravlje	Preventivni pregledi trudnica, savjetovalište za reproduktivno zdravlje, perinatalna njega, preventivni i kurativni pregledi djece do uzrasta od 16 godina, patronaža, vakcinacija djece i usluge koje nude centri za djecu s posebnim potrebama i centri za mentalno zdravlje na primarnom nivou zdravstvene zaštite	6,67
Ishrana	Nabavka hrane za predškolske ustanove koju pokriva Ministarstvo finansija i socijalnog staranja (savjetodavne usluge za ishranu su već uključene u okviru domena: zdravlje)	0,61
Učenje na ranom uzrastu	Izdvajanja za predškolsko obrazovanje, zasnovano na Zakonu o budžetu Crne Gore za 2016. godinu ¹⁴	18,10
Staranje koje odgovara na potrebe djece	Nije bilo ulaganja u ovaj domen ranog razvoja djece tokom 2016. godine (porodiljsko i roditeljsko odsustvo uključeno je u domen: sigurnost i bezbjednost)	-
Sigurnost i bezbjednost	Trošak upisa rođenja, izdaci za porodiljsko i roditeljsko odsustvo, izdaci za naknadu za novorođeno dijete, socijalna davanja (MOP i dječji dodatak, ne uključujući kategorisane naknade) i socijalne usluge za djecu do šest godina života	26,5
UKUPNO		51,88

Javna ulaganja u politike i programe razvoja u ranom djetinjstvu 2016. godine iznosila su **51,88 miliona eura**, što predstavlja 1,3% BDP-a, odnosno 2,4% državnog budžeta 2016. godine. Domeni sigurnosti i bezbjednosti i ranog učenja daleko su najskupljii elementi ukupnih izdvajanja Crne Gore za rani razvoj djeteta, s ukupno 51%, odnosno 35% cijelog budžeta, kako je to prikazano na Grafikonu 1. Bez izdvajanja za socijalnu zaštitu, ukupno ulaganje kao procenat BDP-a iznosi svega oko 0,68%. Izdvajanje od 1,3%

BDP-a je ispod predviđenih 2% BDP-a koje preporučuje globalna Akciona mreža za rani razvoj (ECDAN) i nivoa potrebnog da se operacionalizuje Inicijativa G20 za rani razvoj djece. Nivo ulaganja bez izdvajanja za socijalnu zaštitu je takođe ispod procijenjenih 0,8% BDP-a potrebnih da se obezbijedi osnovni paket usluga kako ga definiše Svjetska banka, a značajno ispod procijenjenih 3% BDP-a potrebnog u zemljama srednjeg dohotka da bi se obezbijedio unaprijeđeni paket usluga, koji takođe ne uključuje socijalnu zaštitu.¹⁵

Grafikon 1: Struktura ulaganja u programe ranog razvoja djece u Crnoj Gori 2016. godine

Izvor: Kalkulacije ISSP

Nadalje, sve usluge koje podržavaju djecu na ranom uzrastu treba harmonizovati, jer je svih pet domena Okvira za podsticajnu njegu potrebno kako bi djeca ostvarila svoj puni potencijal, za šta je neophodna bolja koordinacija i veći obuhvat i kvalitet usluga u svakom od domena. To je od presudnog značaja za porodice u ranjivom položaju kojima je potreban značajan nivo podrške u svim domenima.

Postavljanje visokih ciljeva za djecu u Crnoj Gori i crnogorsko društvo – „željeni paket”

Analiza usluga usmjerenih na rani razvoj djeteta u Crnoj Gori iz 2020. godine potvrdila je postojanje politika, programa i usluga u svim domenima podsticajne njegе, ali je i ukazala na potrebu za daljim unapređenjem u gotovo svim oblastima.¹⁶ Utvrđene su oblasti u kojima je potrebno dodatno finansiranje, uključujući i one koje imaju potencijal da ostvare visok povraćaj na investiciju i obezbijede bolju društvenu inkluziju. Taj proces doveo je do osmišljavanja „željenog paketa” koji obuhvata niz prioritetnih usluga u kojima su potrebna ulaganja, kako bi se:

- podržalo usaglašavanje usluga s međunarodnim standardima;
- institucionalizovale progresivne postojeće i nove inicijative;
- unaprijedio obuhvat i kvalitet usluga, uključujući i putem pokretanja novih programa, i
- više usmjerilo na ranjive i nedovoljno opslužene grupe stanovništva, uključujući i putem promotivnih inicijativa i protokola.

U drugom koraku date su procjene nivoa potrebnih ulaganja za svaku od usluga iz željenog paketa (kako je to prikazano u Tabeli 2 u nastavku). Procjenom su uglavnom obuhvaćeni tekući troškovi, a zasnivaju se na nizu pretpostavki, što znači da ih je potrebno dodatno razraditi onog trenutka kada budu dostupni precizniji podaci. Nisu uključeni troškovi ulaganja u infrastrukturu i uglavnom nisu uključena ulaganja u unapređenje kvaliteta usljeđ poteškoća u procjeni takvih troškova za pojedinačne usluge i programe. Međutim, vjerovatno je da će sva predviđena ulaganja u proširenje obuhvata usluga, bolje usmjeravanje na najranjivije porodice i veću posvećenost sprovodenju već pokrenutih usluga i programa, čija je djelotvornost potkrijepljena nalazima istraživanja, proširiti opseg i doprinijeti kvalitetu integrisane podrške koja se nudi porodicama. Za realizaciju željenog paketa usluga potrebno je dodatno godišnje ulaganje u programe ranog razvoja djece od 7,51 milion eura.

Tabela 2: Sumarni pregled dodatnih ulaganja u Crnoj Gori

Sektor	Željeni nivo pružanja usluge	Troškovi (miliona EUR)
Zdravje	Usluge patronažne službe realizuju se u skladu s propisima*	0,23 – operativni troškovi
	Perinatalni koncept „bolnica po mjeri beba“ sprovodi se u svim porodilištima	0,08 – operativni troškovi
	Imunizacija – vakcinisano 95% djece uzrasta 0–6 godina	0,20 – za aktivnosti za povećanje potražnje i za edukaciju kadra
	Bolji skrining i usluge rane intervencije u skladu sa socijalnim modelom invaliditeta	0,40 – obuke i protokoli, gruba procjena uslijed nedostatka podataka
Ishrana	Promovisanje dojenja	0,05 – promotivne kampanje i unaprijeđeno savjetovanje
Učenje na ranom uzrastu	Dostići opšti obuhvat od 95% za djecu uzrasta 3–5 godina	5,8 – samo povećanje operativnih troškova
	Potpun obuhvat djece sa smetnjama u razvoju programima inkluzivnog predškolskog obrazovanja	0,13 – terenski rad i unapređenje pristupa (procjena)
	Potpun obuhvat romske djece	0,1 – terenski rad i unapređenje pristupa (procjena)
Staranje koje odgovara potrebama djece	Proširenje postojećih i novih programa roditeljstva na čitavu zemlju*	0,30 – operativni troškovi zasnovani na primjeru jednog programa
Sigurnost i bezbjednost	Uvođenje protokola za zaštitu djece i savjetodavnih i terapeutskih usluga za djecu žrtve nasilja*	0,10 – operativni troškovi
	Usluge porodičnih saradnika dostupne u svim opština/program hraniteljstva dodatno razvijen	0,12 – operativni troškovi
		UKUPNO: 7,51

* označava usluge kod kojih je naglašena mogućnost za međusektorsku saradnju¹⁷

Može li Crna Gora sebi da priušti da ne ulaže u rani razvoj djece?

Analizom troškova i koristi dobijamo podatke o potencijalima konkretnih ulaganja koja imaju najveći povraćaj i donose najveće koristi po pojedince i društvo. Za primjenu ove metodologije potrebno je utvrditi troškove programa kako bi se omogućilo izračunavanje novčane vrijednosti koristi koje se ostvaruju. U situaciji kada ne postoji empirijske studije relevantne za uticaj programa ranog razvoja djece na ciljne populacije u Crnoj Gori,¹⁸ urađen je sveobuhvatan pregled literature kako bi se odabrale zemlje koje su u sličnoj situaciji

kao i Crna Gora, a u kojima postoje podaci o troškovima programa. Na osnovu tih nalaza je izračunata vrijednost povraćaja na investiciju za odabrane usluge uvrštene u željeni paket. Za programe predškolskog obrazovanja, odnos troškova i koristi izračunat je konkretno za Crnu Goru, na osnovu sličnog programa u Španiji. Svi proračuni zasnovani su na pretpostavci da su standardi kvaliteta usluga u Crnoj Gori slični onima za usluge za koje postoje podaci o odnosu troškova i koristi.

- Korišćeni su podaci **Globalne inicijative za dojenje**,¹⁹ koji ukazuju na povraćaj od **35 dolarja**,²⁰ a osnovne koristi se odnose na sprečavanje smrtnosti djece, kognitivni razvoj, obrazovna postignuća, izgleda za dobijanje zaposlenja i zaradu tokom čitavog životnog ciklusa.
- Povraćaj na investiciju u slučaju **imunizacije** projektovan je na osnovu podataka iz studije o imunizaciji²¹ koju je sprovedla Globalna alijansa za vakcinaciju u periodu od 2011. do 2020. godine.²² Ovom studijom utvrđen je neto povraćaj koji je oko **16 puta već od troška ulaganja**, pa je ta stopa povraćaja primijenjena na slučaj Crne Gore.
- Procjena povraćaja na investiciju u **predškolsko obrazovanje** bazirana je na opsežnom pregledu literature s detaljima troškova i koristi poznatih inicijativa i velikih javnih programa u SAD-u i na studijama iz Evrope. Studija koja je korišćena za utvrđivanje povraćaja na ulaganja pokrenuta je u Španiji, 1997. godine, u okviru obrazovne reforme. Projektovani povraćaj na investiciju iznosio je 4:1, uz konstatovanje brojnih pozitivnih rezultata, uključujući i uticaj na zaposlenost majki i razvoj djece.²³ Za Crnu Goru je korigovan koeficijent povraćaja na ulaganja u programe predškolskog obrazovanja i iznosi **7,4**.
- Povraćaj na investiciju za **programe podrške roditeljima** projektovan je na osnovu podataka iz programa roditeljstva „Incredible Years“ sprovedenog u Estoniji,²⁴ koji je imao internu stopu povraćaja od 23%, a svaki uloženi euro je u dugoročnom smislu predstavljao uštedu od **14,4 eura**,²⁵ što je stopa povraćaja primijenjena na Crnu Goru.

Budžetske projekcije date u nastavku zasnovane su na procijenjenim troškovima usluga odabranih za željeni paket i koeficijenata troškova i koristi za svaku od usluga uključenih u analizu troškova i koristi. Analiza daje čvrstu argumentaciju za ulaganje u razvoj u ranom djetinjstvu na osnovu detaljnih projekcija monetarnih i društvenih koristi koje se odnose na različite modele dodatnih ulaganja u usluge za djecu i porodice. Nalazi ukazuju i na gubitak ili oportunitetni trošak koji može da ima crnogorsko društvo ukoliko ne uloži u rani razvoj djece. Činjenice ujedno pokazuju da bi koristi od programa usmjerenih uglavnom na ranjive populacije vjerovatno bile još veće,²⁶ što samo po sebi zaslužuje posebnu analizu.

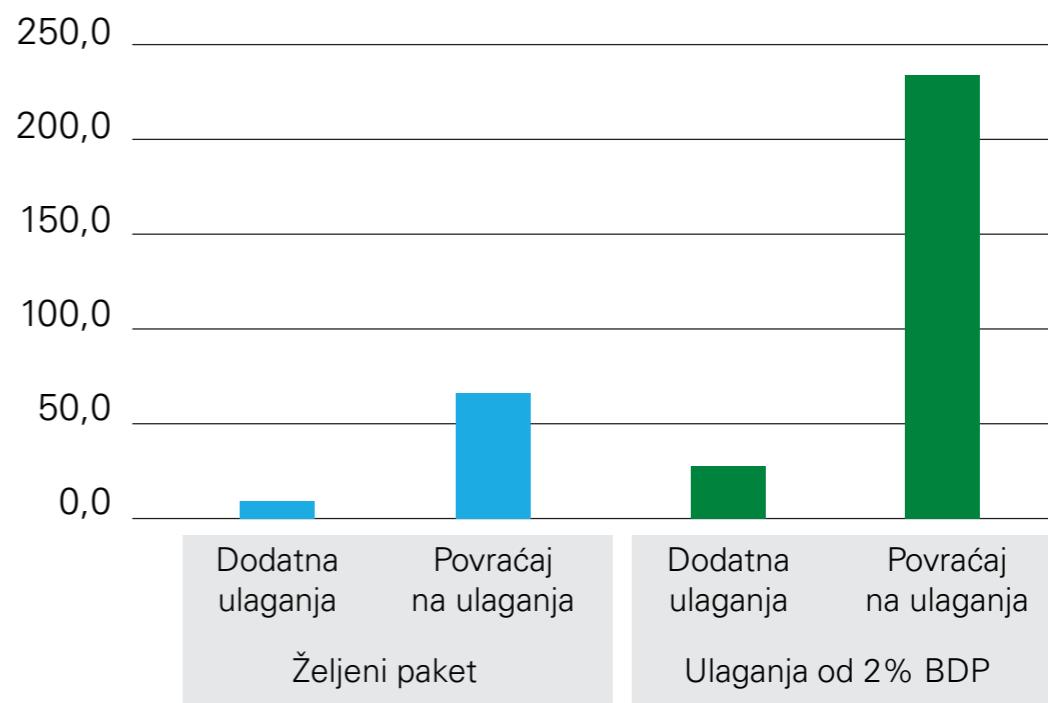
Tabela 3: Povraćaj na ulaganje u odabране usluge

Godišnje ulaganje od...	...sa povraćajem na investiciju od...	...dalo bi dugoročne koristi (miliona EUR)
0,08 mil. EUR za uvođenje <i>porodilišta po mjeri beba</i>		2,80
0,23 mil. EUR za bolji obuhvat uslugama patronaže	35	8,05
0,05 mil. EUR za kampanje za promovisanje dojenja		1,75
0,20 mil. EUR u programe za povećanje obuhvata djece vakcinacijom na 95%, <i>podizanje nivoa svijesti roditelja</i> , jačanje kapaciteta zdravstvenih radnika i bolje vođenje sistema vakcinacije	16	3,20
5,80 mil. EUR za povećanje obuhvata djece uzrasta 3–6 godina preškolskim obrazovanjem	7,4	42,92
0,30 mil. EUR u programe razvoja roditeljskih vještina	14	4,20
UKUPNO		62,92

Ukupno dodatno ulaganje od **7,28 miliona eura** može dugoročno da donese koristi u vrijednosti od **62,92 miliona eura** (1,6% BDP-a iz 2016. godine ili 1,3% BDP-a iz 2019. godine). Stopa povraćaja je potcijenjena, s obzirom na to da u kalkulaciju nije uključen povraćaj na ulaganje u razvojni monitoring, skrining i rane intervencije, predškolsko obrazovanje za djecu iz ranjivih kategorija, usluge porodičnog saradnika, hraniteljstvo i savjetodavne i terapijske usluge.

Ukoliko Crna Gora poveća ulaganja u programe ranog razvoja djeteta sa **1,3% do nivoa od 2% BDP-a**, to bi značilo dodatno ulaganje u iznosu od **27,2 miliona eura**. Vrijednost povraćaja tako investiranih sredstava na dugi rok iznosila bi **234,2 miliona eura**, ili 4,7% BDP-a za 2019. godinu.

Grafikon 2: Procijenjeno ulaganje i povraćaj na ulaganje (u milionima EUR)

SVAKO ima svoju ulogu i SVAKO ima koristi – vrijeme je da se postupa u skladu s dokazima

Sve se više prepoznaće vrijednost ulaganja u kvalitetne usluge ranog razvoja djece. U ovoj studiji se predstavljaju uvjernjivi dokazi i iznosi čvrsta argumentacija u prilog povećanog ulaganja u programe, usluge i inicijative u svih pet domena Okvira za podsticajnu njegu. Crna Gora ima dobre temelje za takva dodatna ulaganja kojima bi se proširio obuhvat uslugama ranog razvoja djece, optimizovala podrška porodicama i obezbijedile intervencije koje donose najveće prilike za djecu da ostvare svoj puni potencijal. Obezbjedivanje odgovarajućih finansijskih

sredstava za proširenje usluga razvoja u ranom djetinjstvu, pogotovo za one koji su najmarginizovani, predstavlja veliki izazov i zahtijeva snažnu posvećenost. U slučaju svih aktivnosti usmjerenih na djecu na ranom uzrastu treba imati na umu da je vremenski ograničena prilika za djelovanje u smislu ostvarenja njihovih prava i potencijala. Kada se potencijal djece ne iskoristi uslijed nedostatka odgovarajuće podrške, to predstavlja gubitak ne samo za pojedince i porodice, već i za društvo.²⁷

Ukoliko se ne bi postupilo u skladu s dokazima iznesenim u ovoj studiji, to bi značilo gubitak potencijala za crnogorsko društvo. Da bi se izbjegao takav gubitak, Crna Gora treba da razmotri usvajanje sveobuhvatne nacionalne strategije ranog razvoja djece, s predvidenim budžetom, koja integriše sve domene okvira za podsticajnu njegu. Zbog toga će biti potrebno da se ta strategija usaglasi s relevantnim sektorima i bude njihov sastavni dio. Time bi se omogućila prijeko potrebna međusektorska saradnja u oblasti ranog razvoja djece.

Nastavak finansiranja postojećih usluga, kao i uvođenje novih, treba da bude praćen analizama troškova i uticaja koji takva ulaganja imaju na korisnike kako bi se precizno utvrdio povraćaj na investiciju i dale smjernice za budući razvoj u oblasti ranog razvoja djece.

Što ranije Crna Gora realizuje ulaganja predložena u ovoj studiji, to je vjerovatnije da će se naći na putu većeg prosperiteta čije blagodeti će svi da osjetе.

Izrazi zahvalnosti:

Institut za strateške studije i projekcije je prvu verziju ovog dokumenta pripremio za potrebe konferencije „Ulaganje u rane godine – Konferencija o fiskalnim i administrativnim imperativima za rani razvoj djece”, koju su zajednički organizovali predstavništvo UNICEF-a u Crnoj Gori i Univerzitet Donja Gorica u Podgorici od 22. do 23. oktobra 2019. godine. Dokument je dovršen uz podršku predstavništva UNICEF-a u Crnoj Gori i EU, u okviru zajedničke inicijative „EU i UNICEF za rani razvoj djece u Crnoj Gori”. Ovaj predlog javne politike priredila je dr Dragana Sretenov, stručnjakinja za rani razvoj djece.

Odricanje od odgovornosti:

Za sadržaj ovog izvještaja isključivo su odgovorni autori, te se ni na koji način ne može smatrati da predstavlja stavove Evropske unije, UNICEF-a, niti njihovih partnera.

Prevod: Tamara Jurlina

Lektura: Sanja Marjanović

Literatura:

1. UNICEF INNOCENTI (2013), „The first 1000 days of life: The brain's window of opportunity”, preuzeto sa: <https://www.unicef-irc.org/article/958-the-first-1000-days-of-life-the-brains-window-of-opportunity.html>; UNICEF (2019), „The World Ready to Learn: Prioritizing quality early childhood education”; Florian & Sretenov (2021), „From Special School to Resource Centre: Supporting Vulnerable Young Children in Central and Eastern Europe: A Guide for Positive Change,” Open Society Foundations; UNESCO (2021), „Brief on inclusion and education: Inclusion in early childhood care and education” – zajednički pripremili Fondacije za otvoreno društvo i UNESCO – biće objavljeno u junu 2021. godine).
2. Ibid.
3. World Health Organization, UNICEF and World Bank Group (2018), „Nurturing Care for Early Childhood Development: A Framework for Helping Children Survive and Thrive to Transform Health and Human Potential”. Geneva: World Health Organization.
4. Denboba et al. (2014), „Stepping up Early Childhood Development: Investing in Young Children for High Returns”. World Bank Group.
5. Ibid. Heckman (2017), „Four Big Benefits of Investing in Early Childhood Development – The Heckman Equation”, Heckmanequation. García and Weiss (2017), „Education inequalities at the school starting gate”, Economic Policy Institute.
6. García and Weiss. Ibid.
7. Denboba et al. Ibid.
8. UNESCO. Ibid. Florian & Sretenov. Ibid.
9. Gertler, Heckman et al. (2014), „Labor market returns to an early childhood stimulation intervention in Jamaica”, Science: 998–1001.
10. García and Weiss. Ibid.
11. UNICEF Montenegro (u pripremi), „Potencijal dodatnih ulaganja u rani razvoj djece u Crnoj Gori – rezime izvještaja”. Ibid.
12. World Health Organization, UNICEF, World Bank Group. Ibid.
13. Institut za strateške studije i projekcije (2019), „Rani razvoj djece u Crnoj Gori – Pregled usluga” Neobjavljeni izvještaj.
14. Državna revizorska institucija Crne Gore (2017), „Izvještaj o reviziji Predloga zakona o završnom računu budžeta Crne Gore za 2016. godinu”, preuzeto sa: <http://www.dri.co.me/1/doc/Izvje%C5%A1taj%20o%20reviziji%20Predloga%20zakona%20o%20zavr%C5%A1nom%20ra%C4%8Dunu%20bud%20C5%BEta%20Crne%20Gore%20za%202016.%20godinu.pdf>.
15. Early Childhood Development Action Network (2018), „Benchmarking ECD Investment: Options Brief”, preuzeto sa: https://www.ecdan.org/assets/investment-benchmark-for-ecd_options-brief_fnl-28-06-2018.pdf.
16. UNICEF Montenegro. Ibid.
17. Paket usluga koje zahtijevaju dodatna ulaganja ne uključuje materijalna davanja kakva su materijalno obezbjedenje i dječji dodatak. Međutim, materijalna davanja igraju značajnu ulogu u smanjenju siromaštva. Prema Statistici dohotka i uslova života (MONSTAT, 2018), socijalni transferi doprinose smanjenju siromaštva za 7,8%, Treba razmotriti unapređenje ovih davanja kako bi ona mogla da obuhvate sve porodice s djecom starosti 0–6 godina koja su u riziku od siromaštva.
18. U radu se preporučuje sprovodenje takve studije kada se usvoji željeni paket, kako bi ona predstavljala polazno stanje.
19. Global Breastfeeding Initiative (2017), „Nurturing the Health and Wealth of Nations: The Investment Case for Breastfeeding” Geneva: World Health Organization.
20. Taj koeficijent je primijenjen na inicijativu porodilišta po mjeri beba i usluge patronaže.
21. Haemophilus influenzae type b, hepatitis B, humani papilloma virus, japanski encefalitis, morbili, Neisseria meningitidis serogroup A, rotavirus, rubella, Streptococcus pneumoniae i žuta groznica.
22. S. Ozawa et al., „Return on Investment from Childhood Immunization in Low- And Middle-Income Countries, 2011–2020”, Health affairs, 35 2, 2016, pp. 199–207.
23. Van Huizen, T. M., L. Dumhuis and J. Plantenga (2016), „A Cost-Benefit Analysis of Universal Preschool Education Evidence from a Spanish Reform”, Utrecht University School of Economics, Tjalling C. Koopmans Research Institute, Discussion Paper Series 16-11.
24. CIVITTA (2016), Vanemlusprogrammemi „Imelised aastad” mõjuvaldkondade ning kulude ja tulude analüs. Preuzeto sa: http://www.euro.who.int/_data/assets/pdf_file/0014/401054/Baltic-workshop_Vilnius-Jan-2019-report-FINAL.pdf?ua=1.
25. Prezentacija sa Baltičke radionice za jačanje kapaciteta putem programa roditeljstva za sprečavanje nasilja nad djecom, održane u Vilnjusu, Litvaniji, 8-9. januara 2019. godine, preuzeto sa: http://www.euro.who.int/_data/assets/pdf_file/0014/401054/Baltic-workshop_Vilnius-Jan-2019-report-FINAL.pdf?ua=1.
26. Garcia and Weiss. Ibid; World Bank Group, UNICEF, Inter-American Development Bank, „G20 development working group: Investing in early childhood development”, March 2018. Preuzeto sa <https://www.ecdan.org/assets/background-study—early-childhood-development.pdf>. „Ekonomski koristi od ulaganja u djecu na ranom uzrastu koja su u riziku nastaju na dva načina. Prvo, pojačava se potencijal djeteta za učenje i ostvarivanje budućih zarada, što sa svoje strane ima uticaja na okolnu ekonomiju budućeg radnika. Drugo, vlada i društvo poštedeni su socijalnih troškova, koji se mogu javljati tokom mnogo godina, u smislu odgovora na hitne situacije i deficite u oblasti zdravlja, kriminaliteta i ostalog do čega može dovesti zanemarivanje u ranom djetinjstvu.” (p. 4).
27. García and Weiss. Ibid.

